

Introducing the manuscript of "Dastor al-Shu'ara" by Mohammad Amani Mazandarani

Alimohammad Moazzeni¹ Behzad Geranmaye²

1. Department of Persian language and literature, University of Tehran, Tehran, Iran...E-mail: moazzeni@ut.ac.ir

2. Corresponding Author, Department of Persian language and literature, University of Tehran, Tehran, Iran, E-mail: behzad.geranmaye@ut.ac.ir

Article Info

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
1, June, 2024

In Revised form:
14, August, 2024

Accepted:
23, August, 2024

Published Online:
18, September,
2024

Keywords:
Amani
Mazandarani,
Rhetoric, Dastor al-
Sho'ara, Prosody,
Poetic, Rhyme,
Manuscript

ABSTRACT

The book Dastur al-Shu'ara is one of the comprehensive and instructive works in the field of literary sciences and the art of poetry. This book was authored in 1048 AH by Amani Mazandarani and dedicated to Mirza Muhammad Taqi, a minister of the time. The core discussions of the book revolve around the definition of poetry and the poet, as well as chapters on various topics such as prosody (aruz), rhyme (qafiya), rhetorical devices (badi'), and issues related to poetic plagiarism (saraqat-e shi'ri). The comprehensive and detailed information provided on each of these topics adds to the significance of the book. It can be confidently stated that this book was capable of addressing the needs of poets in understanding the formal and structural aspects of poetry, and it remains highly relevant even today. The book includes numerous poetic examples, containing a wealth of verses from poets contemporary to the author, which can serve as a reflection of the poetic standards of that era. The linguistic and stylistic features of Dastur al-Shu'ara largely follow the scientific prose style of the Safavid period. In this article, out of the twenty-four existing manuscripts of the book, twenty-three are briefly introduced, and manuscript No. 4342 from the Astan Quds Library, which was transcribed during the author's lifetime, is examined in detail. This article not only introduces the manuscript of the book but also provides a structural and content analysis, offering insights into its various aspects and critiques.

Cite this The Author(s): Moazzeni, A., Geranmaye, B: 2025. Introducing the manuscript of "Dastor al-Shu'ara" by Mohammad Amani Mazandarani, Persian Literature. Vol. 14, No. 1, Serial No. 33- Spring-Summer, (133-158).

DOI: [10.22059/jpl.2025.387989.2289](https://doi.org/10.22059/jpl.2025.387989.2289)

Publisher: University of Tehran Press

معرفی نسخه خطی «دستورالشعراء» اثر محمد امانی مازندرانی

علی محمد مؤذنی^۱ بهزاد گرانمایه^۲

moazzeni@ut.ac.ir

behzad.geranmaye@ut.ac.ir

۱. گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:

۲. نویسنده مسئول، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۰۳/۱۲

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۳/۰۵/۲۴

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۰۶/۰۲

تاریخ انتشار:

۱۴۰۳/۰۶/۲۸

واژه‌های کلیدی:

امانی مازندرانی،
بلاغت، دستورالشعراء،
عروض، فن شعر،
قافیه، نسخه خطی.

کتاب دستورالشعراء یکی از کتب جامع و آموزنده در علوم ادبی و فن شعر است. این کتاب در سال ۱۰۴۸ هـ توسط امانی مازندرانی تألیف و به میرزا محمدتقی وزیر تقدیم شده است. بحث پیرامون تعریف شعر و شاعر، فصولی در ابواب مختلف علم عروض، قافیه، بدیع و مطالبی پیرامون سرقات شعری، اساس مباحث این کتاب را تشکیل می‌دهد. اطلاعات جامع و کامل هریک از مباحث مطرح شده در این کتاب به اهمیت آن می‌افزاید. می‌توان به جرئت گفت که این کتاب نیاز شاعران را در خصوص شناخت مباحث پیرامون فرم و صورت شعری را می‌توانسته پاسخ بدهد و امروزه نیز کاربرد فراوانی می‌تواند داشته باشد. این کتاب با دارا بودن شاهد مثال‌های شعری، دربردارنده ابیات زیادی از شعرای هم‌عصر مؤلف است که می‌تواند بازتابی از سطح شعری آن دوران باشد. ویژگی‌های زبانی و سبکی دستورالشعراء عمدتاً پیرو سبک نثرهای علمی دوره صفویه است. در این مقاله از بیست و چهار نسخه موجود از کتاب، بیست و سه نسخه به صورت اجمالی معرفی و نسخه شماره ۴۳۴۲ کتابخانه آستان قدس که در زمان خود مؤلف کتابت شده به صورت مفصل مورد بررسی قرار گرفته است. این مقاله ضمن معرفی نسخه خطی این کتاب به بحث و بررسی ساختاری و محتوایی آن می‌پردازد و اطلاعاتی از جنبه‌های مختلف و نقد آن در اختیار قرار می‌دهد.

استناد: مؤذنی، علی محمد؛ گرانمایه، بهزاد. (۱۴۰۳)، معرفی نسخه خطی «دستورالشعراء» اثر محمد امانی مازندرانی، ادب فارسی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳، پیاپی ۳۳. (۱۳۳-۱۵۸).
DOI: 10.22059/jpl.2025.387989.2289

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

۱. مقدمه

نسخ خطی، معادن ارزشمند تاریخ، تمدن، فرهنگ و سنن یک ملت است. این گنجینه غنی از آثار پیشینیان رسالتی عظیم بر دوش پژوهشگران نهاده‌است که باید در پی کشف و نمایش این تراث پر ارج باشند. از این میان کتاب دستورالشعراء امانی مازندرانی یکی از گنج‌های ارزشمندی است که در حوزه بلاغت و فن شعر نگارش شده‌است. فن شعر و معاییر آن بارها در طول تاریخ مورد رجوع علما و محققان این حوزه قرار گرفته که تا به امروز یکی از مباحث مهم و پرچالش ادبیات و زبان‌شناسی است. بررسی ماهیت و کیفیت شعر از نظر ادبی، نه به‌عنوان یافتن پاسخ برای این پرسش، بلکه برای تقریب به اصل شعر لازم است که پژوهش‌های این‌چنینی در جغرافیای علم بلاغت صورت می‌گیرد. موضوع بوطیقا، بررسی معیارها و چارچوب‌های آفرینش اثر ادبی است (گرانمایه، ۱۴۰۳: ۱۱-۱۷). قدیمی‌ترین کتاب در زمینه علوم بلاغی که به زبان فارسی نوشته شده‌است، ترجمان‌البلاغه اثر «محمد بن عمر رادویانی» متعلق به قرن پنجم هجری قمری است (صفوی، ۱۳۷۳: ۶۷-۱۰۶).

کتاب دستورالشعراء یکی از کتب نوشته شده در اواخر دوران صفویه است. ایران در دوره صفویه به تمدن عظیمی دست یافت. قلمرو زبان فارسی از شبه‌قاره و ماوراءالنهر گرفته تا قلب حکومت عثمانی گسترده بود. از این دوره آن‌قدر کتب خطی در گوشه و کنار به‌جا مانده‌است که قابل سنجش با هیچ دوره دیگر نیست. کتب تاریخی، عرفانی، دینی، ادبی، علمی، هنری و غیره که ارزش تصحیح و انتشار داشته باشند در این میان کم نیست (شمیسا، ۱۳۸۷: ۲۳۰). نثر دوران صفویه عموماً دارای لفظ سست یا به عبارتی ضعف تألیف و سخافت نسبی فکر بود. سبب این اتفاق عدم آشنایی کامل تحصیل‌کرده‌ها به زبان فارسی بود. عمدتاً هرچه فن و صنعت در نثر به کار می‌بستند، قریب به اتفاق جهت اظهار فضل و یا آرایش ظاهری کلام بوده‌است (صفا، ۱۳۶۹: ۱۴۴۴-۱۴۴۲). عیب بزرگ نثر علمی این دوره جز کتب برخی از نویسندگان، آن است که جمله‌بندی کاملاً عربی است و به فارسی شبیه نیست (بهار، ۲۵۳۵: ۲۶۰).

این مقاله سعی در تبیین مختصات ظاهری و محتوایی کتاب دستورالشعراء دارد که یکی از منابع عروضی و بلاغی ادبیات فارسی است. اگرچه در منابع مختلف چندان به جنبه شاعری امانی مازندرانی اشاره نشده‌است، اما تمام منابعی که از او یاد کرده‌اند شهرت وی را به سبب کتاب دستورالشعراء ذکر کرده‌اند که اهمیت شناخت و بهره‌برداری از این کتاب را مضاعف می‌کند. این کتاب که شامل مثال‌های شعری فراوانی از شعرای هم‌دوره نویسنده است اطلاعات قابل توجهی از سبک شعری آن دوران را در بر دارد که به اهمیت آن می‌افزاید. همچنین از محتوای کتاب می‌توان نیازسنجی نویسنده از مطلوب شعرای آن دوران را متوجه شد و پرداخت این کتاب به عروض، قافیه و بدیع پرداخت کاملی است که نیاز به این علوم را در دوران کنونی نیز به طور

کامل می‌تواند رفع کند. این موارد اهمیّت و ضرورت زیاد پرداخت به دستورالشعراء امانی مازندرانی را تقویت می‌کند.

۱-۱- دستورالشعراء

کتاب دستورالشعراء اثر ملّا محمد مازندرانی است. این کتاب در تاریخ ۱۰۴۸ هجری قمری در اصفهان به شمس الملّه و الدّین محمدتقی وزیر تألیف و تقدیم شده‌است (طاهری‌شهاب، ۱۳۸۱: ۳۷۴). در خصوص محمدتقی چنین آورده‌اند که: چون شاه عباس کاردانی و آثار رشد و ترقّی در او دیده در پرورش او کوشش ورزید تا به وزارت کلّ تبرستانش رسانید (برزگر، ۱۳۸۰: ۱۶۶). شامل مقدّمه‌ای در تعریف شعر و سه مقالت است که مقالت اوّل در علم عروض، مقالت دوّم در علم قافیه و مقالت سوّم در بدیع و خاتمه کتاب شامل مباحثی در حوزه سرقات شعری است (طهرانی، بی تا: ۱۶۰-۱۶۱). چندان اطلاعات جانبی زیادی در خصوص این کتاب داده نشده‌است و عموماً مطالبی که ذکر شد در تمام کتبی که از این کتاب سخن گفته‌اند تکرار شده‌است.

۱-۲- امانی مازندرانی

محمدصالح بن احمد مازندرانی که با عناوینی چون شیخ محمد مازندرانی، ملّا محمد مازندرانی، ملّا محمد امانی از او یاد کرده‌اند، متوفّی ۱۰۶۱ از شعرا و نویسندگان قرن یازدهم هجری است که شرح حالش را هیچ‌یک از تذکره‌نویسان ننوشته‌اند (همان: ۳۶۹). او را از اهالی ساری و مردی مورّخ و دانشمند معرفی کرده‌اند و این بیت را نیز به وی نسب داده‌اند:

خیالت چو بر جانم آرد شبیخون شبی آیم از دیده ریزد شبی خون

(برزگر، ۱۳۸۰: ۱۵۵)

در فرهنگ سخنوران نیز از وی به‌عنوان مؤلف کتاب دستورالشعراء یاد شده‌است (خیام‌پور، ۱۳۷۲: ۸۹). آقابزرگ طهرانی در طبقات/اعلام/الشّیعه گفته شاید محمد مازندرانی متخلّص به امانی که در ۱۰۷۲ق در حیدرآباد هند بوده و کتاب/اللفّین علّامه حلّی در تاریخ را تصحیح و با نسخ دیگر مقابله کرده‌است، همان امانی مازندرانی باشد (انوشه، ۱۳۹۹: ۲۴۳-۲۴۴).

۲- روش تحقیق

این پژوهش با روش توصیف تحلیلی به معرفی مؤلف، نسخ خطّی می‌پردازد. داده‌های پژوهش با مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای گردآوری شده‌است. تصحیح این نسخه بر پایه نسخه اقدم و اساس صورت گرفته‌است که البته سایر نسخ موجود در دست نیز برای تطبیق محتوا استفاده شده‌است. اگرچه نسخه اقدم را نمی‌توان نسخه اصح دانست؛ امّا به دلیل نگارش این نسخه در زمان حیات مؤلف، حداقل غلط‌های املائی را داراست؛ بنابراین واجد سه عنصر قدمت، صحت و استقلال است که سه شاخص مهم مصحّحین در ارزش‌گذاری نسخ خطّی محسوب می‌شود (جهانبخش، ۱۳۷۸: ۱۷ و ۱۸). کتاب دستورالشعراء به روش انتقادی معرفی شده است؛ زیرا نسخه اقدم در

زمان خود مؤلف نوشته شده است که این نسخه به عنوان نسخه اساس قرار می گیرد و از ویژگی های اصلی این نسخه، کم غلط بودن و وضوح کتابت آن است. همچنین می توان در تصحیح این نسخه به روش التقاطی نیز به دلیل تعدد نسخ عمل کرد.

۳- پیشینه پژوهش

تنها برخی از پژوهشگران و مورخان مطالبی کوتاه در خصوص امانی مازندرانی و کتاب دستور الشعراء نوشته اند که نمی توان به عنوان معرفی این کتاب در نظر گرفت. جلد نهم «التدریج الی تصانیف الشیعه» تألیف شیخ آقابزرگ طهرانی (بی تا، دار الأضواء بیرون)، جلد دوم «تاریخ ادبیات مازندران» نوشته سید محمد طاهری شهاب و تصحیح و پژوهش زین العابدین درگاهی (۱۳۸۱، نشر رسانش)، کتاب «دانشنامه مازندران» به سرپرستی حسن انوشه (۱۳۹۹، نشر چشمه)، کتاب «شعرای گرگان و مازندران» تألیف علی زمانی شه میرزادی (۱۳۷۱، نشر مؤلف)، دانشنامه زبان و ادب فارسی به سرپرستی اسماعیل سعادت (۱۳۹۷، نشر فرهنگستان زبان و ادب فارسی با همکاری انتشارات سخن)، کتاب «تاریخ تبرستان» تألیف اردشیر برزگر (۱۳۸۰، نشر رسانش) و مقاله «ملا محمد امانی مازندرانی» نوشته سید محمد طاهری شهاب (۱۳۴۷، مجله ارمان) نمونه هایی از این منابع هستند. در خصوص کتاب دستور الشعراء، فهرست نسخ خطی ایران (فنخا) و فهرست سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران و سایر فهرست ها ۲۴ نسخه از این کتاب را فهرست بندی کرده اند.

۴- یافته های پژوهش

۴-۱- اطلاعات نسخه شناسی دستور الشعراء (موضوع: فن شعر)

از این کتاب ۲۴ نسخه موجود است که اطلاعات ۲۳ نسخه آن (به جز نسخه ای که به تفصیل بررسی خواهد شد) به شرح زیر است:

۱- نسخه شماره ۵۱۴، کتابخانه ملک، کتابت بخط نستعلیق قرن ۱۲ قمری، ۱۷۹ برگ

(۱۴ سطر)

• آغاز: ستایش وافر کاملی را که بارگاه سپهر نیلی چهر را... • انجام: و از جمله سرقات نیستند والله العالم.
• نوع کاغذ: فستقی اسلامبولی • نوع و تزیینات جلد: میشن آلبالویی / رنگ: نخودی • صفحه اول دارای سرلوح، کل صفحه ها به جز صفحه های ۲، ۳ و دو برگ آخر که نونویس است دارای جدول زرین است. • عنوان و نشان شگرف، دارای یادداشت ابتیاع در صفحه اول متن به تاریخ ۱۲۸۹. • ابعاد: طول ۱۹/۵cm و عرض ۹/۷cm

۲- نسخه شماره ۵۴۵، کتابخانه ملک، کتابت بخط نسخ ۱۲۷۴ قمری توسط غلامحسین

طیب خراسانی، ۱۰۴ برگ (۱۷ سطر)

• آغاز: ستایش وافر کاملی را که بارگاه سپهر نیلی چهر را... • انجام: و از جمله سرقات نیستند والله العالم.
• نوع کاغذ: ترمه • نوع و تزیینات جلد: میشن لایی یشمی نو • علایم و عناوین: شنگرف • ابعاد: طول ۱۹/۸cm و عرض ۱۲/۲cm

۳- نسخه شماره ۸۲۰، کتابخانه ملک، کتابت بخط شکسته نستعلیق جمادی الاخره ۱۳۱۶

قمری توسط محمدتقی جلال الأطباء، ۱۰۱ برگ (۱۵ سطر)

• آغاز: ستایش وافر کاملی را که بارگاه سپهر نیلی چهر را... • انجام: و از جمله سرقات نیستند والله العالم.
• نوع کاغذ: فرنگی • نوع و تزیینات جلد: میشن آلبالویی • برای معتمد السلطان میرزا مهدی خان، عنوان شنگرف • ابعاد: طول ۱۷/۷cm و عرض ۱۱cm

۴- نسخه شماره ۱/۱۵۶۵۴، کتابخانه مجلس شورا، کتابت بخط نستعلیق جمعه ۲ رمضان

قرن ۱۳ قمری، ۸۱ برگ (۱۸ سطر)

• آغاز: ستایش وافر کاملی را که بارگاه سپهر نیلی چهر را... • انجام: و از جمله سرقات نیستند و الله العالم بالصواب.
• نوع و تزیینات جلد: تیماج مشکی فرسوده ساده • عناوین و نشانی‌ها قرمز. • با حواشی از مرحوم لطفعلی بن محمدکاظم صدرالافاضل بعضاً به تاریخ سال ۱۳۰۸ و ۱۳۱۱. • تملک لطفعلی بن محمدکاظم صدرالافاضل نیز در چند جای نسخه ثبت شده است. • یادداشت‌های مربوط به خلاصه یا چکیده: در عروض و قوافی و بدیع و سرقات. • صحافی شده در این جلد: جذوات/ میرداماد محمدباقر بن محمد حسینی استرآبادی ۸۵ پ — ۱۶۹ پ. • ابعاد: طول ۲۱/۲cm و عرض ۱۴cm

۵- نسخه شماره ۸۷۷، کتابخانه مجلس شورا، کتابت بخط نستعلیق اواخر قرن ۱۳ قمری،

۸۶ برگ (۱۵ سطر)

• آغاز: ستایش وافر کاملی را که بارگاه سپهر نیلی چهر را... • انجام: و از جمله سرقات نیستند والله العالم.
• نوع کاغذ: فرنگی • نوع و تزیینات جلد: تیماج • قطع خشتی • نویسنده نام خود و سال نگارش را ننوشته است. • ابعاد: طول ۲۲cm و عرض ۱۶cm

۶- نسخه شماره ۱۰۴/۱، کتابخانه دانشکده ادبیات تهران، کتابت بخط نسخ قرن ۱۳ قمری

• آغاز: ستایش وافر کاملی را که بارگاه سپهر نیلی چهر را... • انجام: و از جمله سرقات نیستند والله العالم.
--

۷- نسخه شماره ۱۳۷، کتابخانه دانشگاه تهران، کتابت بخط نستعلیق زیبا ۱۰۴۸ قمری، ۱۱۵ برگ (۱۴ سطر)

• آغاز افتاده؛ آغاز آنچه هست: خاطر قریب و غریب مضارع و مشاغل آسمان... • انجام: و از جمله سرقات نیستند والله العالم.
• نوع کاغذ: ترمه نخودی • نوع و تزیینات جلد: تیماج سبز مقوایی • تزیینات متن: عناوین به قرمز یا شنگرف، روی عنوان‌های درجه دوم خط شنگرفی کشیده، دائرة عروض نیز با شنگرف است. در متن و به مشکی در حاشیه، تصحیح شده. • نام نویسنده و تاریخ ندارد؛ پیداست که بدستور نگارنده برای پیشکش بمحمدتقی که کتاب را برای وی نگاشته نوشته شده است. • همه رویه‌ها لاژورد و زر جدول‌بندی شده. • ابعاد: طول ۱۹/۵cm و عرض ۹cm

۸- نسخه شماره ۵-۱۲۲۸۲، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، کتابت بخط نستعلیق محتملاً ۱۳ قمری توسط غلامحسین طبیب خراسانی، ۹۴ برگ (۱۵ سطر)

• آغاز: بسمله، ستایش وافر کاملی را که بارگاه سپهر نیلی چهر را... • انجام: و از جمله سرقات نیستند.
• نوع کاغذ: فرنگی • نوع و تزیینات جلد: تیماج ماشی یک‌لایی • تزیینات متن: سرفصل‌ها با مرکب قرمز، روی پاره‌ای از کلمات و عبارات عربی با مرکب قرمز خط‌کشی شده، جدول دور سطور زر و سیاه و آبی، جدول خارجی قرمز. • ابعاد: طول ۱۴۰cm و عرض ۹۰cm

۹- نسخه شماره ۳۹۸۶۴/۱-۵، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، کتابت بخط نسخ قرن ۱۳ قمری، ۵۶ برگ (۱۹ سطر)

• آغاز: بسمله. ستایش وافر کاملی را که بارگاه سپهر نیلی چهر را... • انجام: و از جمله سرقات نیستند والله اعلم.
• نوع کاغذ: فرنگی شکری، آهار مهره • نوع و تزیینات جلد: تیماج قهوه‌ای سوخته یک‌لای • حواشی اوراق: توضیحات و تصحیحاتی اندک با نشان «ص و صح» دارد. • نسخه بررسی شده. پوشیدگی برخی اوراق، لکه، پاشیدگی مرکب، برگ ۵۶ نانوشته، خط‌خوردگی. • خریداری شده از مریم نصرتی • ابعاد: طول ۱۹/۵cm و عرض ۱۳cm

۱۰- نسخه شماره ۱۲۲۸۲، کتابخانه ملی ایران، کتابت بخط نستعلیق محتملاً قرن ۱۳ قمری، ۹۴ برگ (۱۵ سطر)

• آغاز: بسمله، ستایش وافر کاملی را که بارگاه سپهر نیلی چهر را... • انجام: و از جمله سرقات نیستند.
• نوع کاغذ: فرنگی • نوع و تزیینات جلد: تیماج ماشی یک‌لایی • تزیینات متن: سرفصل‌ها با مرکب قرمز، روی پاره‌ای از کلمات و عبارات عربی با مرکب قرمز خط‌کشی شده، جدول دور سطور زر و سیاه و آبی، جدول خارجی قرمز. • ابعاد: طول ۱۴cm و عرض ۹cm

۱۱- نسخه شماره ۷۲، کتابخانه دانشسرای عالی-کتابخانه میرزا عبدالعظیم خان قریب گرکانی، کتابت بخط نستعلیق ربیع‌الأول ۱۳۰۹ قمری توسط حاجی محمدتقی متطبب اصفهانی گل‌سرخ

• آغاز: ستایش وافر کاملی را که بارگاه سپهر نیلی چهر را... • انجام: و از جمله سرقات نیستند والله العالم.
--

۱۲- نسخه شماره ۱/۷۷۴، کتابخانه نوربخش (خانقاه نعمت‌اللهی)، کتابت بخط نستعلیق ۱۲۵۱ قمری، ۷۲ برگ (۱۸ سطر)

• آغاز: ستایش وافر کاملی را که بارگاه سپهر نیلی چهر را... • انجام: و از جمله سرقات نیستند والله العالم.
--

• نوع کاغذ: فرنگی سفید
• نوع و تزیینات جلد: تیماج مشکی یک‌لا
• عناوین شنگرف
• ابعاد: طول ۲۰cm و عرض ۱۵/۵cm

۱۳- نسخه شماره ۹۷۹۵، کتابخانه مرعشی، کتابت بخط نستعلیق ۱۲۸۹ قمری در شیراز،

۱۳۱ برگ (۱۳ سطر)

• آغاز: ستایش وافر کاملی را سزد که بارگاه سپهر نیلی‌چهر را...
• انجام: و از جمله سرقات نیستند.
• نوع و تزیینات جلد: تیماج مشکی فرسوده
• تزیینات متن: عناوین و نشانی‌ها در متن و حاشیه شنگرف، در حاشیه تصحیح شده و مطالبی افزوده شده است، در صفحه آخر مهرهای مربع «مینا» و «الوائق بالله الغنی عبده سلطانعلی» دیده می‌شود
• ابعاد: طول ۲۱cm و عرض ۱۲cm

۱۴- نسخه شماره ۱/۱۰۴۱۳، کتابخانه مجلس شورا، کتابت بخط نستعلیق ۱۷ رمضان

۱۲۹۶ قمری توسط سیدعلی، ۱ پ-۵۷ ر برگ (۲۰ سطر)

• آغاز: ستایش وافر کاملی را که بارگاه سپهر نیلی‌چهر را...
• انجام: و از جمله سرقات نیستند والله العالم.
• نوع و تزیینات جلد: تیماج مشکی
• تزیینات متن: عناوین و نشانی‌ها شنگرف
• ابعاد: طول ۲۲/۵cm و عرض ۱۷/۵cm

۱۵- نسخه شماره ۶۸ سرود، کتابخانه مجلس شورا، کتابت بخط نستعلیق ۱۲۷۹ قمری

توسط حاجی محمد در قوچان (خوشان)، ۵۸ برگ (۲۰ سطر)

• آغاز: ستایش وافر کاملی را که بارگاه سپهر نیلی‌چهر را...
• انجام: و از جمله سرقات نیستند والله العالم.
• نوع کاغذ: فرنگی شگری آهار مهره
• نوع و تزیینات جلد: تیماجی سبزرنگ
• در کنار رقم کاتب نوشته در خراسان در بلده قوچان استکتاب نمود.

۱۶- نسخه شماره ۱/۳۴۴۸، کتابخانه مسجد اعظم قم، کتابت بخط نستعلیق ۱۲۷۸ قمری

توسط علی بنا بن محمدحسین معمار کرمانی، ۷۱ برگ (۱۹ سطر).

۱۷-

• آغاز: ستایش وافر کاملی را که بارگاه سپهر نیلی چهر را... • انجام: و از جمله سرقات نبشتند والله اعلم
• نوع و تزیینات جلد: تیماج سبز مجدول • تزیینات متن: عناوین شنگرف، جای دوایر و اشکال خالی و سفید • ابعاد: طول ۱۷cm و عرض ۱۱cm

۱۸- نسخه شماره ۱/۲۳۵۹، کتابخانه مسجد اعظم قم، کتابت بخط نستعلیق ۱۷ ذیقعه ۱۲۴۱ قمری، ۵۹ برگ (۱۷ سطر)

• آغاز: بسمله، ستایش وافر کاملی را که بارگاه سپهر نیلی چهر را... • انجام: و از جمله سرقات نیستند.
• نوع و تزیینات جلد: تیماج سیاه اسلیمی سرخ • تزیینات متن: عناوین و خطوط متن و هامش شنگرف، تملک با تاریخ ۱۲۵۴ قمری با مهر بیضوی با سجع «رضا قلی». • ابعاد: طول ۲۱cm و عرض ۱۴cm

۱۹- نسخه شماره ۱۸/۱۳-۳۴۹۳، کتابخانه گلیاگانی قم، کتابت بخط شکسته نستعلیق
اواخر شوال ۱۱۸۹ قمری توسط محمدعلی، ۸۱ برگ (۱۵ سطر)

• آغاز: بسمله ستایش وافر کاملی را که بارگاه سپهر نیلی چهر را... • انجام: و از جمله سرقات نیستند والله اعلم.
• نوع و تزیینات جلد: شومیز • تزیینات متن: عناوین و نشانی‌ها و الفاظ مشروحه شنگرف • ابعاد: طول ۲۹/۵cm و عرض ۱۹cm

۲۰- نسخه شماره ۳۶۶۶، کتابخانه مرکز احیاء میراث اسلامی قم، کتابت بخط نستعلیق
پنجشنبه سلخ ذی حجه ۱۲۹۲ قمری، ۷۶ برگ (۱۷ سطر)

• آغاز: ستایش وافر کاملی را که بارگاه سپهر نیلی چهر را... • انجام: و از جمله سرقات نیستند والله العالم.
• تزیینات متن: عناوین به قرمز یا شنگرف در متن و به مشکی در حاشیه، تصحیح شده. • در دو برگ آخر یادداشتی در عروض آمده است. بدون جلد. • ابعاد: طول ۲۲cm و عرض ۱۵/۵cm

۲۱- نسخه شماره ۴۵۶۵، کتابخانه آستان قدس رضوی، کتابت بخط نسخ و نستعلیق
جمادی‌الثانیه ۱۲۹۷ قمری توسط محمدحسن خوسفی، ۱۱۴ برگ (۱۶ سطر)

• آغاز: بسمله، الحمد لله رب العالمین • انجام: و از جمله سرقات نیستند... بچودک یا اجود الاجودین.
• نوع کاغذ: سفید فرنگی • نوع و تزیینات جلد: تیماج مشکی • احتمال داده‌اند نسخه اصل باشد و چنین نیست؛ ولی یک صفحه خطبه و براءت

استهلال که در آن نسخه هست در این یک نیست [برای ملاحظه نسخه‌های دیگر، رک: فهرست مجلس (ج۳ ص ۱۲۶ ش ۸۷۷) و فهرست مشکوه (ج۲ ص ۳۸۷) و کتابخانه ملی ملک شماره‌های ۵۴۵ و ۸۲۰ و ۵۱۴]. برای میرزا علینقی مجتهد نوشته‌است و مجتهد نوشته‌است و مجتهد مزبور چهار صفحه در آغاز و سی و چهار صفحه در پایان نسخه به خط شکسته نستعلیق خوش و به طرز چلیپا اشعاری از شعرای دوره قاجار و بیشتر از قآنی در مناقب اهل بیت درج کرده و در ذیل نخستین قصیده قآنی می‌نویسد: اغلبها من ابکار افکار الحبيب قآنی الحکیم الذی کان شریکی فی مباحثه الاسفار و المبدء و المعاد فی دارالخلافة طهران فی سنه ۱۲۶۵ من الهجره.

- عناوین به شنگرف.
- خریداری آستان قدس در ۱۳۱۱ شمسی
- ابعاد: طول ۱۱/۵cm و عرض ۸/۵cm

۲۲- نسخه شماره ۲۸۸، کتابخانه مدرسه صدر بازار اصفهان، کتابت بخط نستعلیق قرن ۱۲

یا ۱۳ قمری، ۱۰۱ برگ (۱۳ سطر)

• آغاز: ستایش وافر کاملی را که بارگاه سپهر نیلی چهر را... • انجام: و از جمله سرقات نیستند والله العالم.
• نوع و تزیینات جلد: تیماج مشکی بدون مقوّا • تزیینات متن: عناوین و اشکال هندسی به قرمز. • چند برگ آغازین در سده چهارده بازنویسی شده‌است. روی برگ اول یادداشت خرید کتاب در کربلا به سال ۱۳۱۸ دیده می‌شود. • ابعاد: طول ۲۱cm و عرض ۱۵/۵cm

۲۳- نسخه شماره ۱/۱۱۸، کتابخانه صدویست و پنج نسخه سبزوار، کتابت بخط نسخ قرن ۱۴

۱۴ قمری، ۵۸ برگ (۲۰ سطر)

• آغاز: ستایش وافر کاملی را که بارگاه سپهر نیلی چهر را... • انجام: و از جمله سرقات نیستند والله العالم.
• نوع کاغذ: شکری آهار مهره • نوع و تزیینات جلد: تیماج مستعمل • تزیینات متن: عناوین و برخی اوزان و بحور شعری به شنگرف، مثال‌های بحور با خط ممتد شنگرف کتابت و مشخص شده‌است. • ابعاد: طول ۲۰cm و عرض ۱۳cm

۲۴- نسخه شماره ۳۵۵، کتابخانه گنجینه نبی بخش خان بلوچ (آرشیو سند) کراچی، کتابت

بخط نستعلیق خوش ۷ ربیع‌الاول ۱۱۹۰ قمری توسط محمد کاظم بن محمد رضا، ۸۲۰

برگ (۱۷ سطر).

• آغاز: ستایش وافر کاملی را که بارگاه سپهر نیلی چهر را... • انجام: و از جمله سرقات نیستند والله العالم.
• خط: نستعلیق خوش • تزیینات متن: عنوان‌ها شنگرف • ابعاد: طول ۲۳cm و عرض ۱۴cm

این کتاب به لحاظ این که کتابی علمی است و همچنین نثر ساده‌ای دارد، کاتبان نسخ مختلف چندان دخل و تصرف ادیبانه‌ای در آن نداشتند و نسخ مختلف اختلافی بنیادین با یکدیگر ندارند. همچنین وجود برخی اختلافات واژگانی نیز به دلیل رویکرد علمی کتاب چندان دارای اهمیت نیست؛ چرا که آن اختلاف ایجاد یک تفکر، نگاه و مسیر دیگری نمی‌کند. با استناد به این منطق، این مقاله به معرفی یکی از نسخ پرداخته و موارد اختلافی در برخی نسخ را به عنوان سندی بر برهان فوق آورده است.

مطابق کتاب *تاریخ ادبیات مازندران*، نسخه شماره ۴۷ موجود در آستان قدس در سال ۱۰۴۸ قمری تحریر شده است که می‌توان بیان کرد که این نسخه، اقدم نسخ موجود است. این نسخه، به شماره بازیابی ۴۳۴۲، اهدایی نادرشاه افشار در سال ۱۱۴۵ قمری به کتابخانه آستان قدس است. مبنای معرفی این کتاب، همین نسخه خواهد بود:

۲-۴- رسم الخط دستور الشعراء

۱- در این نسخه، «کاف» به جای «گاف» مانند: گفته‌اند به جای گفته‌اند و کرسنگی به جای کرسنگی، گاه متصل نوشتن «کاف» و «ب» به کلمات پس از خود مانند: بسکون به جای به سکون، بجهت به جای به جهت، دیده می‌شود. پیوستن «را» به کلمه پس از خود مانند: آنرا به جای آن را و گاه حذف «ا» از حرف ربطی (فعل ربطی) «است» در جملاتی که ماقبل «است» صامت وجود دارد مانند: همچنانست به جای همچنان است، واجبست به جای واجب است، از مواردی است که در این نسخه به چشم می‌خورد.

۲- نوشتن «ای» نکره یا وحدت پس از کلمات مختوم به «ه» غیرملفوظ به صورت «ه». برای نمونه: رساله‌ای به صورت رساله و نامه گاه به همین شکل و گاه بدون «ه» نوشته شده است.

۳- عدم رعایت تنوین، همزه، تشدید در اکثر موارد و عدم اعمال علایم سجاوندی کار خوانش متن را با دشواری مواجه کرده است.

۴- بخش دوم واژه‌هایی همچون «یکحرف» به صورت سرهم نوشته شده است.

۵- نوشتن یک یا دو کلمه آغازین صفحه بعد در پایان صفحه قبل، به منظور جلوگیری از تشّت و پراکندگی نسخه.

۶- تفکیک اشعار با متن به وسیله یک دایره کوچک قرمز صورت گرفته است.

۷- لحق

در این نسخه کاتب اغلاط املائی خود را به صورت «لحق» در حاشیه کتاب با علامت «صح» آورده است. همچنین برخی از کلمات غلط نوشته شده را نیز به عنوان «بدل» در

حاشیه، تصحیح کرده است که به عنوان نمونه در اوراق ۱۴، ۲۲، ۲۹، ۵۱، ۸۰، ۱۱۳ و ۱۵۳ می توان مشاهده کرد.

۸- محو

کاتب در این نسخه کلمات زائد نوشته شده را به طریق «محو» از متن پاک کرده است که به عنوان نمونه در اوراق ۱۵۰، ۱۵۸ و ۱۶۰ می توان مشاهده کرد. در برگه ۱۵۹ موردی مشابه محو وجود دارد؛ اما محو نیست. در این نسخه تمریض وجود ندارد.

۳-۴ ویژگی های ظاهری

- این نسخه در ۱۶۶ برگ و هر برگ در ۱۴ سطر بخط نسخ زیبا تنظیم شده است.
- ابعاد: قطع رقعی به طول ۱۹/۵ سانتی متر و عرض ۱۱ سانتی متر. طول ابعاد کادر متن نیز ۱۲/۵ سانتی متر و عرض آن ۵ سانتی متر است.
- اشعاری که خود مؤلف در کتاب خود آورده است با چنین اشاراتی است: «لمؤلفه، لراقمه، راقم گوید، مؤلف گوید».
- برگه های این نسخه دارای «رکابه» هستند.
- کلماتی که در برخی از صفحات کتاب در حاشیه نوشته شده، صورت صحیح اغلاط موجود در متن کتاب است.

۴-۴ معرفی کتاب

- آغاز نسخه:

ستایش وافر کاملی را که بارگاه سپهر نیلی چهر را بی هواداری چوب و طناب صدر و عروض و ابتدا و ضرب در صحرای طویل و مدید امکان برافراشت و اوتاد و فواصل جبال را سبب ادام بسیط زمین ساخت... (گ: ۲).

- انجام نسخه:

و تضمین و اقتباس و عقد و حل و تلمیح از جمله صنایع شعرند چنانکه دانستی و از جمله سرقات نیستند. تمت هذه الرسالة الشريفة يوم السبت اثنین شهر جمادی الاول سنه ۱۰۴۸ (گ: ۱۶۶).

۱-۴-۴ مهدی الیه

دستور الشعراء مصدر است به نام میرزا محمدتقی وزیر. مؤلف در سبب تألیف آن می نویسد:

اما بعد چنین گوید فقیر حقیر جانی محمد مازندرانی المتخلص بالأمانی که در زمانی که این کمینه بتحصيل علوم دینی و غیر ذالک اشتغال داشت در بعضی اوقات از علم عروض و قوافی و صنایع و بدایع شعری نیز مباحثه مینمود دران وقت عزیزی از عزیزان که مسندآرای ایوان فصاحت و چابک سوار میدان بلاغت بود التماس نمود که بنده رساله در این فن ترتیب دهد که مستفیدان از مطالعه آن بهره ور شوند. بنده قبول التماس نمود که بنده رساله درین فن ترتیب دهد که مستفیدان از مطالعه آن بهره ور شوند بنده قبول

التماس نموده بدستباری فروغ التفات مهر ذره‌پرور سپهر جاه و جلال عالی‌حضرت من
 خصه الله تعالی بالنفس القدسیه والریاسه الانسیه و جعله بحیث تتصاعد بتصاعد رتبه
 مراتب الدنیا و الدین و تتطأطأ دون سرادقات دولته رقاب الملوك و السلاطین نور حدقه
 بینش نور حقیقه آفرینش مؤسس قواعد فضل و دانش لمؤلفه نکشتی اگر طبع فضل
 آفرینش^۸ کلید در مخزن نکته‌دانی^۸ شدی در سواد جهان علم بیقدر^۸ چو خال و خط
 روی هندوستانی^۸ کل کلشن لفظ را کر خیالش^۸ ندادی طراوت ز ابر معانی^۸ ز بی
 رونقی آنچنان خوار بودی^۸ که گلزار در وقت باد خزانی^۸ مه‌ملت ربانی بانی مبنای
 دولت سلطانی و هو المخدم الاعظم دستور اعظم الوزرا فی العالم صاحب السیف و القلم
 لمؤلفه ز کف چو تیغ رباید به کف قلم کیرد^۸ گرفت کیر چنین از کس چنان آید^۸
 شمس المله و الدوله و الدین میرزا محمدتقی لازال اعلام العدل فی ایام دولته عالیه و
 قیمته العلم من آثار تربیته غالیه و ایادیه علی اهل الحق فایضه و اعادیه بین الخلق
 غایضه رساله موسوم بدستورالشعرا ترتیب داده (گ: ۳و۲).

۴-۵- مختصات نثر کتاب

۴-۵-۱- استفاده از القاب احترام‌آمیز

در مقدمه کتاب و در تقدیم آن به میرزا محمدتقی وزیر، القاب احترام‌آمیز و مدح بلندبالایی
 نوشته شده که در بخش مهدی‌الیه کتاب به صورت کامل آمده‌است.

۴-۵-۲- درآمیختگی نظم و نثر

به لحاظ اقتضای کتاب که از عنوان آن نیز مشخص است؛ یعنی دستورالشعراء، ایجاب
 می‌کند که مثال‌ها نظم باشد و این را نمی‌توان آمیختگی نظم و نثر دانست؛ اما در ابتدا و در
 تقدیم کتاب مدحی آمیخته از نظم و نثر نگارش شده‌است:

نگشتی اگر طبع فضل آفرینش کلید در مخزن نکته‌دانی
 شدی در سواد جهان علم بی‌قدر چو خال و خط روی هندوستانی
 گل کلشن لفظ را گر خیالش ندادی طراوت ز ابر معانی
 ز بی‌رونقی آنچنان خوار بودی که گلزار در وقت باد خزانی

۴-۵-۳- آراستگی نثر

نویسنده در جاهایی که صرفاً به توضیحات علمی نمی‌پردازد سعی در نگارش متنی آراسته
 دارد. مثلاً

۱- توجیه و براءت استهلال در آغاز کتاب:

«ستایش وافر کاملی را که... نطق سریع البیان منسرح التبیان انسان را رجزخوان معرکه
 ازدواج وصول و امتزاج ارکان کرده‌اند.»

۲- تشبیه در متن کتاب:

«عزیزی از عزیزان که مسندآرای دیوان فصاحت و چابک‌سوار میدان بلاغت بود»

۳- تضمین المزدوج در آغاز خاتمه:

«اتفاق ارباب بلاغت و اصحاب فصاحت آن است که اگر...»

۴- اطناب به سبب تتابع اضافات

اطناب در مقام تعریف و تمجید به خاطر تتابع اضافات نیز در این متن به چشم می‌خورد که از مختصات نثر این دوره است و در این کتاب نیز مشهود.

«بدستاری فروغ التفات مهر ذره‌پرور سپهر جاه و جلال عالی حضرت... مؤسس قواعد فضل و دانش» (گ: ۳).

۵- سجع و موازنه

«مسندآرای ایوان فصاحت و چابک‌سوار میدان بلاغت بود» (گ: ۳ و ۲).

۴-۵-۴- افعال

۱- استعمال افعالی چون گشتن و نمودن در معنای مجازی

نمونه: «در بعضی اوقات از علم عروض و قوافی و صنایع و بدایع شعری نیز مباحثه می‌نمود» (گ: ۲).

۲- از بین رفتن مختصات زبانی فارسی کهن چون آوردن «ب» بر سر افعال، همی، اندر، افعال پیشاوندی، جابه‌جایی مضارع اخباری و التزامی، انواع یاء و غیره.

۴-۵-۵- لغات، ترکیبات، دستور و سبک زبان و ادبیات عربی

امانی در این کتاب مطابق سبک همان دوران از لغات، ترکیبات، دستور و سبک زبان و ادبیات عربی نیز بهره جسته‌است.

۱- لغات مانند: نفوس، قسم، مشتق، تتبع، استماع، استفسار، وحدان، سقیم، المتخلص و غیره.

۲- ترکیبات مانند: غیر مشهورالترکیب، دستور اعظم الوزراء، متساوی الآخر، کثیر الوقوع، بکسر العین و غیره.

۳- دستور زبان

الف) تبعیت صفت از موصوف:

تبعیت صفت از موصوف در زبان عربی جزء قواعد است؛ اما در فارسی چنین نیست. ظاهراً در متون دوره قاجار این قاعده در زبان فارسی نیز رایج بوده‌است. چنان‌که در متن دستورالشعراء نیز می‌بینیم: «این کمینه به تحصیل علوم دینیّه و غیر ذلک اشتغال داشت...» (گ: ۲) و نیز «آنرا بحور مفرده خوانند...» (گ: ۲۵).

ب) آوردن «بدان‌که...» در آغاز برخی فصول که معادل «اعلم...» در ادبیات عربی است که معمولاً در ابتدای بحث می‌آورند. مانند: «بدان‌که مجموع بحور را بر پنج قسم نهاده‌اند...» (گ: ۴۴).

ج) آوردن فعل در ابتدای جمله نه به خاطر تأخر و تقدّم برای حصول معانی خاص، بلکه به سیاق جمله فعلیه عربی. مانند: «شعر در لغت دانستن و دریافتن است و در اصطلاح سخنی است موزون که دلالت کند بر معنی و قافیه داشته باشد»

د) علاوه بر موارد فوق، وجود برخی نشانه‌های مختصّ زبان عربی است.

۱- استعمال «ات» برای جمع مؤنث سالم. مانند: «اشارات، و حرکات»

۲- وجود جمع مکسر. مانند: «اواخر»

۳- وجود صفات تفضیلی افعّل و فعلی. مانند: «زیرا اقلّ شعر یک بیت باشد»

۴-۵-۶- استفاده از جملات وصفی

جملات وصفی مورد استفاده در این کتاب چندان در متن علمی آن مشهود نیست؛ امّا در ابتدای کتاب که نثری آراسته دارد چنین موردی مشاهده می‌شود. مثال: «بنده قبول التماس نموده بدستگیری فروغ التفات مهر ذره‌پرور سپهر جاه و جلال... رساله موسوم بدستورالشعراء ترتیب داده مشتمل بر مقدمه و سه مقاله و خاتمه» (گ: ۳).

۴-۵-۷- عدم به‌کاربردن ممیز

در سبک نوشتاری این دوره، یکی از ویژگی‌ها عدم به‌کاربردن ممیز است. در این کتاب نیز می‌توان به نمونه‌های این ویژگی برخورد کرد. مانند: «و امّا زحافات مفاعلتن هشت است».

۴-۵-۷- به‌کار بردن اصطلاحات عامیانه

متن کتاب به‌لحاظ علمی بودن، فاقد اصطلاحات عامیانه است؛ امّا در اشعاری که امانی از خود و شعرای هم‌عصر خویش آورده‌است، معمولاً شاهد اصطلاحات عامیانه هستیم. به‌عنوان مثال از امانی:

پیوسته ز موی تو به‌خود می‌پیچم وز تندى خوى تو به‌خود می‌پیچم
مانند خم زلف سیاهت دایم از آتش روی تو به‌خود می‌پیچم

اصطلاح «به‌خود پیچیدن»، عامیانه است. همچنین این نمونه از امانی:

شد حسن تو باعث کمال عاشق آشفته ز جعد توست حال عاشق
زلف سیه تو کوتاه آمد آری کوتاه بود شب وصال عاشق

«کوتاه آمدن» نیز اصطلاحی عامیانه است.

۴-۶- ساختار محتوایی کتاب و تقسیمات نسخه

باتوجه به این که بخشی از آغاز کتاب و همچنین بخش پایانی مقاله اول، کلّ مقاله دوم و بخش‌هایی از آغاز مقاله سوم در این نسخه وجود ندارد، ساختار محتوایی کتاب و تقسیمات نسخه با توجه به نسخ در دسترس تنظیم شده‌است:

۱-۶-۴- آغاز کتاب

تحمیدیه است که با صنعت توجیه^۱ آن را مزین کرده است و نثری متکلف دارد. و این بخش چنین پایان می پذیرد:

«و درود بی قیاس نثار مطلع قصاید نبوت و مقطع غزلیات رسالت و اهل بیت اطهارش باد.
ز دست عتابت برم چون امانی شکایت به درگاه شاه خراسان»

بدیهی است که چنین تحمیدیه‌ای که نعت رسول (ص) و منقبت ائمه اطهار را نیز در پی دارد و نیز بیت فوق که در متن کتاب است، مذهب تشیع اثنی عشری صاحب کلام را آشکارا بیان می کند.

۲-۶-۴- معرفی و سبب تألیف

خود را معرفی کرده است و مختصری از پیشینه علمی خود ارائه داده است. همچنین به بیان سبب نگارش این مجموعه پرداخته است.

در آن وقت عزیزی از عزیزان که مسندآرای دیوان فصاحت و چابکسوار میدان
بلاغت بود التماس نمود که بنده رساله در این فن ترتیب دهد که مستفیدان از
مطالعه آن بهره‌ور شوند. بنده قبول التماس نموده به دستیاری فروغ التفات مهر
ذره‌پروری سپهر جاه و جلال عالی حضرت... و هم مخدوم الاعظم دستور الاعظم
الوزراء فی العالم صاحب السیف و القلم... شمس المله و الدوله و الدین میرزا
محمدتقی لازال اعلام العدل فی ایام دولته عالییه... رساله ترتیب دادم موسوم به
دستور الشعراء.

۳-۶-۴- توضیح عناوین و فصول

توضیحی مختصر در عناوین فصول که به نوعی فهرست کتاب محسوب می شود.
مشمول بر مقدمه و سه مقاله و خاتمه؛ مقدمه در تعریف شعر و بیان شاعر؛ مقاله
اول در بیان علم عروض؛ مقاله دوم در بیان علم قوافی؛ مقاله سوم در بیان صنایع و
بدایع شعری؛ خاتمه در بیان سرقات شعری.

۴-۶-۴- مقدمه

در مقدمه از تعریف شعر آغاز می کند: «بدان که شعر در لغت دانستن و دریافتن است و در
اصطلاح سخنی است موزون که دلالت کند بر معنی و قافیه داشته باشد و قائل قصد موزونی
آن کرده باشد». همچنین مطالبی در خصوص عدم شعر بودن قرآن و احادیث بیان شده است:
«آن چه در کلام مجید و حدیث رسالت پناهی صلی الله علیه و آله موزون واقع شده است آن
شعر نیست.» تعریفی از شعر و شاعر آورده است و تاریخچه‌ای از اولین شعر بشر و نیز عرب و

۱. صنعت توجیه آن است که نویسنده یا شاعر کلماتی را که در بافت کلی متن انتظار می رود که در معنای اصطلاحی خود بیاید، از معنای اصطلاحی خارج کرده و در معنای لغوی به کار ببرد.

فارس بیان می‌دارد: «بعضی از اصحاب تواریخ گفته‌اند که اول کسی که شعر گفت آدم علیه‌السلام بود و می‌گویند که لغت آدم به‌اتفاق اهل علم سریانی بوده‌است.»

۵-۶-۴- مقاله اول: در بیان علم عروض و این مقاله مشتمل بر بیست و یک فصل است: فصل اول، در تعریف عروض و بیان حاجت به علم عروض و وجه تسمیه آن و تعریف وزن و حقیقت آن است.

فصل دوم، در بیان حرکات و حروف و بیان ملفوظ و مکتوب است.

فصل سوم، در بیان حروف که در تقطیع ساکن (ساقط^۲) می‌شوند.

فصل چهارم، در بیان نون ساکن و بعضی از حروف ساکن مکتوب که در تقطیع ساقط شوند یا متحرک شوند و یا همچنان ساکن معتبر باشد.

فصل پنجم، در بیان اسباب و اوتاد و فواصل که آن را اجزای شعر گویند.

فصل ششم، در بیان وجه تسمیه مصراع و اجزاء آن.

فصل هفتم، در بیان ارکان اصلی بحور.

فصل هشتم، در بیان عدد بحور.

فصل نهم، در بیان اجزاء بحور.

فصل دهم، در بیان تقطیع.

فصل یازدهم، در بیان ازاحیف که مستعمل اهل عرب و عجم است و حقیقت آن.

فصل دوازدهم، در بیان فروع که از اجزاء که به‌سبب استعمال ازاحیف متولد شود.

فصل سیزدهم، در بیان بحور که از ترکیب ارکان منبعت می‌شوند و نقش دوایر و مثال متحرک و ساکن که بر کنار دایره نمایند.

فصل چهاردهم، در بیان بیت و دایره و فک بحور از یکدیگر.

فصل پانزدهم، در تفصیل بحور اصلی و فروع آن.

فصل شانزدهم، در بیان بحور دایره مشبّه.

فصل هفدهم، در بیان تفکیک بحور دایره منتزعه.

فصل هجدهم، در بیان تفکیک بحور دایره مؤتلفه.

فصل نوزدهم، در بیان تفکیک بحور دایره متّفقه.

فصل بیستم، در بیان تفکیک بحور دایره مختلفه.

فصل بیست و یکم، در بیان اوزان رباعی.

۶-۶-۴- مقاله دوم: در بیان علم قوافی و آن مشتمل بر نه فصل است:

فصل اول، در بیان تعریف قافیه.

- فصل دوم، در بیان حروف قافیه.
- فصل سوم، در بیان حرکات قافیه.
- فصل چهارم، در بیان انواع روی و اوصاف این انواع و القاب قافیه به اعتبار این اوصاف.
- فصل پنجم، در بیان انواع قافیه و القاب آن به اعتبار تقطیع.
- فصل ششم، در بیان عیوب ملقبه قافیه.
- فصل هفتم، در بیان قافیه که آن را شایگان خوانند.
- فصل هشتم، در بیان عیوب غیر ملقبه.
- فصل نهم، در بیان حاجب و ردیف.
- ۷-۶-۴- مقاله سیم: در بیان صنایع و بدایع شعری و این مشتمل بر بیست و دو فصل است:
- فصل اول، در بیان ترصیع.
- فصل دوم، در بیان تجنیسات.
- فصل سوم، در بیان مقلوبات.
- فصل چهارم، در بیان سجع.
- فصل پنجم، در بیان ردّ العجز علی الصدر.
- فصل ششم، در بیان تضمین مزدوج و طردالعکس و اعنات و اقتباس.
- فصل هفتم، در بیان استعاره و مدح وجه و حسن تخلّص و حسن طلب.
- فصل هشتم، در بیان حسن مطلع و حسن مقطع و کلام جامع و ایهام.
- فصل نهم، در بیان تأکید المدح بما یشبه الذم.
- فصل دهم، در بیان تشبیهات.
- فصل یازدهم، در بیان تجاهل العارفين، جمع مفرد و جمع منفرد و جمع التفریق و تفریق تقسیم و جمع التقسیم و الجمع و التفریق و التقسیم.
- فصل دوازدهم، در بیان تفسیر جلی و خفی و سحر حلال و تنسیق الصفات و سیاقه الاعداد و حشو ملیح و حشو متوسط و ارسال المثل و ارسال المثلین.
- فصل سیزدهم، در بیان ذوقافیتین و سؤال و جواب و موشح و مسمط و ملمع و مقطع.
- فصل چهاردهم، در بیان حذف و رقطاع و منقوط و خیفا.
- فصل پانزدهم، در بیان لغز و معما و تضمین و اغراق الصفّین.
- فصل شانزدهم، در بیان ملون و اعراض کلام قبل از اتمام و اضمار قبل الذکر و تبرّع صفات.
- فصل هفدهم، در بیان متزلزل و مردّف و استدراک و تعجّب.
- فصل هجدهم، در بیان حسن تعلیل و لفّ و نشر و موقوف.

فصل نوزدهم، در بیان کلام زاید مکرر و استفهام.

فصل بیستم، در بیان تلمیح و الحاق و مسلسل.

فصل بیست و یکم، در بیان مدیل و مستزاد و مسبّع و مثنّ.

فصل بیست و دوم، در بیان مربع و مغلطه.

۸-۶-۴- خاتمه: در بیان سرقات شعری.

۷-۴- ویژگی‌های فکری نویسنده و کتاب

۱- ملّا محمد امانی اشعار بسیاری از سرایندگان گمنام معاصر خود به‌عنوان شاهد مثال در رساله خود ثبت نموده‌است که در جایی دیگر آن آثار یافت نمی‌شود. او خود نیز شاعر متوسطی بوده‌است و شعر زیر نمونه نظم اوست که از رساله دستورالشعری او انتخاب شده‌است:

در بیان حسن تخلّص:

ستم بیش از این بر من خسته مپسند وگرنه بر آنم که با چشم گریان
ز دست عتابت برم چون امانی شکایت به درگاه شاه خراسان
این غزل در یک سفینه‌ای که در قرن یازدهم نوشته شده‌است، به نام امانی مازندرانی به‌نظر رسید که ذیلاً ثبت می‌شود:

شد خجل آفتاب پیش رخس نرگس از شوخ‌چشم فتنه‌گرش
شکرش کرد عالمی پر شور شورش عالمی است از شکرش
شمع را سوخت دل مگوی چو من آتش شعله می‌رود به سرش
شد «امانی» چو خاک در بر او تا مگر افکند به رهگذرش

(طاهری شهاب، ۱۳۴۷: ۳۷۲-۳۷۰).

اشعار معاصرین امانی که در کتاب وی آمده، چندان از لحاظ شعری، در سطح خیلی بالایی نیستند. کاستی‌های فراوانی به‌سبب آسیب‌های موجود در ادبیات آن روزگار وجود دارد. نمونه:

دلدار ما وقت سحر کردش نظر در کار ما ای صدهزاران آفرین بر منظر دلدار ما
سوای بررسی معنایی بیت، اشکال دستوری در ساختار مصراع اول یا وجود «ش» در «کردش» ایجاد شده‌است که نشان از سستی ابیات در سطوح ظاهری کلام دارد.

۲- همان‌طور که در بخش‌های قبلی اشاره شد، امانی مازندرانی مطالبی به‌صراحت بیان کرده‌است که نشان‌دهنده مذهب تشیع این نویسنده دارد.

۳- امانی همچنین به اذعان خود، تحصیلات علوم دینی داشته‌است؛ امّا باتوجه به متن کتاب که هم در خصوص علوم ادبی است و هم اشعار خود را نیز به‌عنوان نمونه

آورده‌است، می‌توان دریافت که از ذوق ادبی نیز برخوردار بوده و به قدر قابل توجهی اشراف بر علوم ادبی داشته‌است.

۴- نویسنده کتاب را باتوجه به عنوانی که دارد مخصوصاً برای شعرا نوشته‌است.

۵- باتوجه به مطالبی که در کتاب آمده‌است، چنین برداشت می‌شود که نویسنده نیز تحت تأثیر جریان‌های ادبی زمان خود بوده‌است. رویکرد نویسنده در نوشتن این کتاب تمرکز در صورت شعر دارد. انحراف او از خط فکری اندیشمندانی مانند عبدالقاهر جرجانی (متوفی ۴۷۱ هـ) ناشی از انحراف ادبی عصر خود است. جرجانی در نظریه نظم خود اساس زیبایی کلام را در تألیف مطابق معنا می‌بیند (گرنایه، ۱۴۰۳: ۷۹-۷۲)؛ اما پرداخت امانی و امثالهم به صرف بدیع در بلاغت، برخلاف مکتب جرجانی است.

۶- با عنایت به اشعاری که مؤلف از خود در متن کتاب آورده‌است پی به سطح او می‌توان برد. به‌عنوان مثال رباعی زیر از امانی مازندرانی:

پیوسته ز موی تو به خود می‌پیچم وز تندی خوی تو به خود می‌پیچم
مانند خم زلف سیاهت دایم از آتش روی تو به خود می‌پیچم

چنان‌که معلوم است شاعر جز ساخت یک تصویر که باز به همان نکته شماره ۵ مربوط می‌شود، معنایی را نپرورانده‌است. «به خود پیچیدن» همان‌طور که اشاره شد، اصطلاحی عامیانه است. امثال چنین ابیاتی از خود نویسنده و شاعران معاصر او کم نیست. یکی علل اصلی آن توجه بیش از حد ادبا و شعرای این دوره به بدیع در بلاغت و مغفول ماندن نسبی معانی است.

۴-۸- کاستی‌های کتاب و نقد آن

- در این نسخه گاه غلط نقطه‌گذاری مشاهده می‌شود. به‌طور مثال در برگه ۷، «موزون» را «مورون» و در برگه ۱۵۶، «ذم» را «دم» نوشته‌است. در برگه ۱۵۷ نیز بیت به‌صورت ناقص نوشته شده‌است.

- در این کتاب از لحاظ محتوایی به بخشی از علم بلاغت پرداخت شده‌است. به‌طور کلی قسمت معانی و نیز بخشی عظیم از بیان را نیاورده‌است.

- از شعرائی که اشعار ایشان را در کتاب استفاده کرده‌است نامی نبرده‌است.

- عدم ذکر منابعی که تئوری عروض، قافیه، بدیع و سرقات را از ایشان نقل کرده‌است، از کاستی‌های آن است.

۴. نتیجه

- امانی مازندرانی (متوفی ۱۰۶۵ هـ) از شعرا و ادبای قرن یازدهم هجری است. وی مؤلف کتاب «دستورالشعراء» است که در این مقاله به بررسی آن پرداخته شده‌است. این

کتاب مشتمل بر یک بخش آغازی است که در آن تحمیدیه، سبب تألیف و تقدیم کتاب نگارش شده و نیز یک مقدمه در بیان تعریف شعر و شاعر و سه مقاله در بحث عروض، قافیه و بدیع و یک خاتمه در بیان سرقات شعری است. هر یک از مقاله‌ها نیز دارای فصول متعددی هست که نویسنده مطالب را طبقه‌بندی کرده‌است.

- این کتاب در حال حاضر دارای ۲۴ نسخه است که در این مقاله مشخصات تمام ۲۳ نسخه به صورت اجمالی بیان شده‌است؛ اما به طور اختصاصی نسخه متعلق به زمان حیات خود نویسنده مورد بررسی تفصیلی قرار گرفته‌است. این نسخه در کتابخانه آستان قدس موجود است و به خط نسخ کتابت شده‌است.

- از ویژگی‌های این کتاب می‌توان اشاره کرد که اولاً کتابی است جامعه در علم عروض و قافیه و نیز شامل بخش بدیع بلاغت که در آن مفصلاً به این مباحث پرداخت شده و در نوع خود کتابی مفید است که به زبانی روان و سلیس نگارش شده‌است.

- بخش آغازین کتاب دارای نثری آراسته است که قدرت‌نمایی ادبی امانی را در آن بخش می‌توان ملاحظه کرد. همچنین نثر کتاب مطابق سبک نثری قرن یازدهم بسیاری از ویژگی‌های سبکی آن دوران را در خود دارد.

- با بررسی فهرست و محتوای مطالب *دستورالشعر* چنین بر می‌آید که در اندیشه امانی مازندرانی و شاید هم عصران او دستوراتی که برای شعراء باید صادر کرد برای این که ارتقاء شعر و اعتلای کلام در ایشان اتفاق بیفتد، قریب به اتفاق دستوراتی در خدمت صورت و فرم شعر است. پرداخت صرف به وزن، قافیه و حتی در بلاغت نیز به مسائل بدیعی و تا حد کمی بیان، نشان غفلت از معانی دارد. چنین رویکردی را در سبک‌شناسی عصر قاجار می‌بینیم که تفنّن غلبه خوبی پیدا کرده‌است و این انحطاط شعری حاصل نگاه صورت‌گرایانه شعرای آن دوره به شعر بوده‌است و خلأ معنا بسیار در اشعار آن دوران احساس می‌شود.

- چنین می‌توان نتیجه گرفت که محتوای نه‌چندان قابل و ثقیل، معانی سطحی و مضامین مبتذل و همچنین تقلید از پیشینیان به جای ابداع یا تعالی بخشی علوم یا معنا، باعث به وجود آمدن چنین اوضاعی شده‌است که شعر نیز کم از نثر در دارا بودن این صفات نیست. برای همین در فن شعر امانی مازندرانی، موسوم به *دستورالشعر*، شاهد بلاغتی از جنس بلاغت معناگرایان نیستیم. بخش معانی و بیان در کتاب او موجود نیست. درباره ارتباط صنایع بدیعی با معنا نیز سخنی به میان نیامده‌است.

- نگارش تحمیدی‌ای چنین که آمیخته با صناعات مختلف همچون توجیه است، تفننی است بر نمایش تسلط و اثبات کارآمدی محتوای کتاب.
- امانی در نگارش این کتاب رویکرد محققانه مفرط دارد؛ در جای جای کتاب اصطلاحاتی مانند «گفته‌اند» به کار رفته که از جنبه پژوهشی ارزشمند است؛ اما جایگاه تفکر و تعمق مؤلف بسیار خفیف است. چنین برداشت می‌شود که علوم ادبی و بلاغی چندان غور نکرده و به دانسته‌هایی که از کتب آموخته اکتفا و اتکا می‌کند.
- این مطلب را نیز می‌توان بیان کرد که با توجه به سیاق تألیف و همچنین تنظیم و تفصیل کتاب می‌توان چنین گفت که امانی ذهن معلمی داشته و کتاب را بسیار متناسب با روش تدریس، طبقه‌بندی کرده است. شاید مقصود از نوشتن این کتاب، ارائه ایضاحات و روش تدریس شفاف باشد که الحق چنین نیز است.
- همچنین از کاستی‌های کتاب می‌توان به این مطلب اشاره کرد که او از نام شعرایی که از شعرشان به عنوان شاهد مثال استفاده کرده نام نبرده و اغلب از اشعار متوسط و ضعیف استفاده کرده است. نیز منابع مورد استفاده در مباحث عروض، قافیه و بلاغت را نیز ذکر نکرده است. اشتباهات سهوی ناشی از ناآگاهی علمی - ادبی کاتب نیز از کاستی‌های این نسخه محسوب می‌شود.

تشکر و قدردانی

از استاد بزرگوارم دکتر علی محمد مؤذنی و استاد زین العابدین درگاهی، بابت راهنمایی‌های ارزنده، دقیق و علمی تشکر و قدردانی می‌کنم. همچنین از کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران و مسئول محترم بخش نسخ خطی (خانم حرّی) بابت همکاری خوششان سپاس‌گزارم.

منابع

- انوشه، حسن (۱۳۹۹). دانشنامه مازندرانی. تهران: چشمه.
- بهار، محمدتقی (۲۵۳۵). سبک‌شناسی. (۳ جلد)، تهران: امیرکبیر.
- برزگر، اردشیر (۱۳۸۰). تاریخ تبرستان، دانشوران تپوری. (۳ جلد)، به تصحیح و پژوهش محمد شکری فومنی، تهران: رسانش.
- جهان‌بخش، جویا (۱۳۷۸). راهنمای تصحیح متون. تهران: میراث مکتوب.
- خیام‌پور، ع (۱۳۷۲). فرهنگ سخنوران. تهران: طلایه.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۷). سبک‌شناسی نثر. تهران: میترا.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۹). تاریخ ادبیات در ایران. (۸ جلد)، تهران: فردوس.
- صفوی، کورش (۱۳۷۳). از زبان‌شناسی به ادبیات. (۲ جلد)، تهران: چشمه.
- طاهری شهاب، سید محمد (۱۳۸۱). تاریخ ادبیات مازندرانی. (۲ جلد)، به تصحیح و پژوهش زین العابدین درگاهی، تهران: رسانش.
- طاهری شهاب، سید محمد (۱۳۴۷). «ملاً محمد امانی مازندرانی». ارمغان، دوره ۳۷، شماره ۷،

صص ۳۶۹-۳۷۲.

طهرانی، شیخ آقابزرگ (بی تا). الذریعه إلى تصانیف الشیعه. (۲۵ جلد)، بیروت: دارالأضواء.
گرانمایه، بهزاد (۱۴۰۳). «بررسی آراء عبدالقاهر جرجانی در باب فن شعر». به راهنمایی سیاوش
حق جو، دانشگاه مازندران.

- Anushe, H. (2020). Mazandaran Encyclopedia. Tehran: Cheshmeh. [In Persian].
- Bahar, M.T. (1976). Stylistics (3 volumes). Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Barzegar, A. (2001). History of Tabaristan, Tapuri Scholars (3 volumes). edited by M. Shokri Foumani, Tehran: Resanesh. [In Persian].
- Garanmaye, B. (2024). Examining the opinions of Abdul Qahir Jurjani about the poetics (Unpublished master's thesis). Mazandaran University, under supervision of S. Haghjou. [In Persian].
- Jahanbakhsh, J. (1999). Guide to Texts Correction. Tehran: Miras-e Maktoub. [In Persian].
- Khayyampour, A. (1993). Sokhanvaran Culture. Tehran: Talaye. [In Persian].
- Safavi, K. (1994). From Linguistics to Literature (2 volumes). Tehran: Cheshmeh. [In Persian].
- Safa, Z. (1990). History of Literature in Iran (8 volumes). Tehran: Ferdows. [In Persian].
- Shamisa, S. (2008). Stylistics of Prose. Tehran: Mitra. [In Persian].
- Taheri Shahab, S. M. (1968). Molla Mohammad Amani Mazandarani. *Armaghan*, Vol. 37, No. 7, pp. 369-372. [In Persian].
- Taheri Shahab, S. M. (2002). History of Mazandaran Literature (3 volumes). edited by Z. Dargahi, Tehran: Resanesh. [In Persian].
- Tehrani, Aqa Bozorg. (n.d.). *Al-Zari'a ila Tasaneef al-Shi'a* (25 volumes). Beirut: Dar al-Adwa'. [In Persian].

پیوست:

تصویر برگه آغازین نسخه دستور الشعراء، ۴۳۴۲ کتابخانه آستان قدس رضوی

تصویر برگه پایانی نسخه دستورالشعر، ۴۳۴۲ کتابخانه آستان قدس رضوی

